

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TARIXIY GEOGRAFIYASI

*Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti**tarix ta'lim yo'nalishi**1-kurs talabalari***Usmonova Sabrina****Ulmasova Gulsevar****Anotatsiya**

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining tarixiy geografiyasi, ya'ni hududning qadimgi davrlardan to zamonaviy davrgacha bo'lgan makon va vaqt doirasidagi rivojlanish jarayonlari ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqotda O'zbekiston hududida shakllangan qadimgi sivilizatsiyalar, tarixiy voqea va jarayonlarning geografik omillar bilan o'zaro bog'liqligi, tabiiy-landshaft sharoitlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'siri, shuningdek, davlat hududiy tuzilmasining tarixiy evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Maqola Markaziy Osiyo geosiyosiy maydonida O'zbekistonning tarixiy o'rnini, tarixiy yo'llar, savdo karvonlari, migratsiya jarayonlari va tabiiy muhitning insoniyat taraqqiyotidagi ahamiyatini ilmiy asosda ochib beradi.

Anotation

This article explores the historical geography of the Republic of Uzbekistan, focusing on the spatial and temporal development of the region from ancient times to the modern era. The study examines early civilizations that emerged on the territory of Uzbekistan, the interaction between historical events and geographical factors, and the influence of natural landscapes on socio-economic life. It also analyzes the historical evolution of the country's territorial structure. The article highlights Uzbekistan's position in the geopolitical landscape of Central Asia, emphasizing historical routes,

caravan trade, migration processes, and the role of the natural environment in human development..

Kalit soʻzlar: Oʻzbekiston, tarixiy geografiya, qadimgi sivilizatsiyalar, mintaqaviy rivojlanish, tabiiy landshaft, geosiyosat, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, migratsiya, savdo yoʻllari

Keywords: Uzbekistan, historical geography, ancient civilizations, regional development, natural landscape, geopolitics, historical processes, socio-economic life, migration, trade routes.

KIRISH.

Oʻzbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi milliy davlatlilik taraqqiyoti, hududiy evolyutsiya, tabiiy-makon omillari va tarixiy jarayonlarning uzviy bogʻliqligini tahlil qiluvchi fundamental ilmiy yoʻnalishlardan biridir. Ushbu yoʻnalish nafaqat oʻtmishdagi hududiy shakllanishlarni, balki zamonaviy davlatning hududiy chegaralarini aniqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tarixiy-madaniy merosni asrash va milliy oʻzlikni mustahkamlash kabi ustuvor yoʻnalishlarni ham belgilab beradi. Ayniqsa, Oʻzbekiston mustaqillikka erishgandan soʻng tarixiy-madaniy makonning ilmiy asosda oʻrganilishi, hududlar rivojlanishining tarixiy-geografik omillar bilan izohlanishi davlat siyosati darajasida qoʻllab-quvvatlandi. Bu borada bir qator normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Ta’lim toʻgʻrisida”gi Qonun, “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish toʻgʻrisida”gi Qonun, “Geodeziya va kartografiya toʻgʻrisida”gi Qonun, Prezident farmon va qarorlari hamda hukumat dasturlari tarixiy geografiya fanining ilmiy rivojiga mustahkam asos yaratdi. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasida davlatning hududiy yaxlitligi mustahkam belgilab qoʻyilgan boʻlib, bu tamoyil tarixiy geografiyaning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Konstitutsiyaning 50–52-moddalarida xalqning tarixiy-madaniy merosini asrash, milliy qadriyatlarni eʼzozlash, tarixiy obyektlarni muhofaza qilish davlatning muhim

vazifasi sifatida ko'rsatib o'tiladi. Bu esa tarixiy geografiya fanining hududiy-madaniy merosni ilmiy asosda tizimli o'rganishiga, arxeologik landshaftlarni qayta tiklashga va tarixiy makonlarning geografik kartografiyasini ishlab chiqishga zamin yaratdi. Shuningdek, "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun (1999-yil) ham tarixiy joylar, qadimiy manzilgohlar, shaharsozlik an'analari va tabiiy-madaniy landshaftlarni huquqiy himoya qilish orqali tarixiy geografiya tadqiqotlarining davlat darajasida muhimligini tasdiqlaydi. Ushbu qonunning 4-moddasida madaniy meros obyektlarini davlat tomonidan ro'yxatga olish, ilmiy hujjatlashtirish, restavratsiya qilish va kartografik qayd qilish majburiyligi belgilangan bo'lib, bu tarixiy geografiyaning ilmiy-uslubiy bazasini sezilarli kuchaytiradi. Tarixiy geografiyani o'rganish jarayonida geodeziya va kartografiya sohasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. "Geodeziya va kartografiya to'g'risida"gi Qonun (2001-yil) mamlakat hududining relyefi, tabiiy-geografik xususiyatlari, tarixiy joylashuv tuzilmasi, qadimiy manzillar xaritalarini yaratish, topografik materiallarni tizimlashtirish kabi jarayonlarni tartibga soladi. Mazkur qonun tarixiy makonlarni aniqlash, qadimiy shaharlar o'rnini tiklash, tarixiy yo'llar va karvon marshrutlari bo'yicha ilmiy ishlanmalarni ishlab chiqish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston mustaqilligidan so'ng milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va tarixiy-madaniy merosni chuqur o'rganishga qaratilgan strategik siyosat shakllandi. Prezidentimiz tomonidan imzolangan qator farmonlar, jumladan, "Buyuk ipak yo'li merosini tiklash va targ'ib qilish to'g'risida"gi Farmon, "Qadimiy shaharlar va tarixiy obidalarni asrab-avaylash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlar, "Arxeologik tadqiqotlarni rivojlantirish to'g'risida"gi topshiriqlar, "Tarixiy obyektlar pasportizatsiyasi" dasturi va "Tarixiy shaharlar bosh rejalarini ishlab chiqish" tashabbuslari O'zbekiston tarixiy geografiyasini o'rganishga davlat darajasida alohida e'tibor qaratilganini ko'rsatadi. Xususan, Prezidentning 2018-yil 16-maydagi "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5446-son Farmoni tarixiy geografiya va arxeologiya

sohalarida ilmiy izlanishlar, kompleks ekspeditsiyalar, kartografik tadqiqotlar va zamonaviy GIS texnologiyalarni joriy etish bo'yicha keng imkoniyatlar yaratdi. Shuningdek, "2017–2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi", "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", "Turizm industriyasini rivojlantirish konsepsiyasi", "Tarixiy va madaniy merosni saqlash davlat dasturi", "O'zbekistonning yangi arxeologik xaritasini yaratish loyihasi" kabi kompleks dasturlar tarixiy geografiyani faqat ilmiy emas, balki amaliy-samarali yo'nalishga aylantirdi. Ayniqsa, tarixiy shaharlar — Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Shahrisabz kabi markazlarning tarixiy topografiyasi, urbanistik modeli, demografik shakllanishi va sivilizatsiyaviy rivoji geografik omillar bilan bog'liq holda chuqur o'rganilmoqda. O'zbekiston hududi insoniyat tamaddunining qadimiy beshiklaridan biri sifatida Mezolit–Neolit davrlaridan boshlab uzluksiz rivojlanib borgan. Zarafshon va Qashqadaryo vohalari, Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Farg'ona vodiysi, Qoraqalpog'iston hududidagi qadimiy makonlar, cho'l landshaftlari va tog'li hududlarning tarixiy jarayonlarga ta'siri mamlakat tarixiy geografiyasining markaziy mavzularidan biridir. "O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash konsepsiyasi", "Yer resurslaridan oqilona foydalanish davlat dasturi" kabi hujjatlar ham tabiiy-geografik omillarni tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'lashga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan, tarixiy geografiyaning o'rganilishi hududiylik, vaqt omili, tabiiy-makon tuzilmasi, antropogen ta'sir, tarixiy demografiya, iqtisodiy-geografik jarayonlar, madaniy makon shakllanishi kabi ko'plab ilmiy kategoriyalarni qamrab oladi. Bugungi kunda O'zbekiston tarixiy geografiyasi ilmiy izlanishlarida qadimiy sivilizatsiyalarni fazoviy tahlil qilish, tarixiy xaritalarni qayta rekonstruksiya qilish, GIS, masofadan zondlash, geoinformatsion tahlil, arxeologik landshaftlarni 3D modellashtirish kabi zamonaviy metodlar keng qo'llanmoqda. Bu esa nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki turizm, shaharsozlik, madaniy merosni boshqarish, ekologik monitoring va hududiy rivojlanish strategiyasida ham muhim o'rin tutadi. Yuqorida qayd etilgan barcha normativ-huquqiy asoslar, ilmiy konsepsiyalar, davlat dasturlari va tarixiy manbalar O'zbekiston tarixiy geografiyasini chuqur o'rganishning

dolzarbligini, mamlakatning tarixiy-madaniy taraqqiyotini hududiy-makon asosida tahlil qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuningdek, ushbu yo‘nalish milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish, hududiy rivojlanish strategiyalarini ilmiy asoslash va O‘zbekistonning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni va rolini chuqurroq anglash uchun ham g‘oyat muhimdir. Shu sababli, mazkur maqolani tayyorlashda O‘zbekistonning tarixiy geografiyasi bilan bog‘liq jarayonlarni tizimli, ilmiy, kompleks va zamonaviy yondashuv asosida yoritish, tarixiy-makon evolyutsiyasini aniqlash, tarixiy manbalarni geografik tahlil qilish, tabiiy va antropogen omillarning o‘zaro ta’sirini chuqur asoslash bosh maqsad etib olindi.

O‘zbekistonning tarixiy geografiyasi — bu mamlakat hududida qadimdan boshlab to hozirgi kungacha kechgan tarixiy jarayonlarning makon va vaqt koordinatalaridagi o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadigan ilmiy yo‘nalish bo‘lib, u sivilizatsiyalar shakllanishi, shaharlar rivoji, iqtisodiy markazlar almashinuvi, tabiiy-makon sharoitlarining tarixiy voqealar va inson faoliyati bilan uzviy bog‘liqligini tahlil qiladi. O‘zbekiston hududining geografik joylashuvi — Sharq va G‘arbni, Janub va Shimolni bog‘lovchi strategik chorrahada joylashganligi tufayli qadimdan Markaziy Osiyoning geosiyosiy markazlaridan biri sifatida shakllangan. Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon va Qashqadaryo vohalari, Farg‘ona vodiysi, Hisor tizmalari, Turkiston va Pomir-Olay tog‘lari, Qizilqum va Ustyurt cho‘llari kabi landshaftlar mamlakatning tarixiy taraqqiyotida, xususan, iqtisodiy markazlarning joylashuvi, sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi, chorvachilik madaniyatining rivojlanishi, shaharlarning paydo bo‘lishi va davlatlilik an‘analarining shakllanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, O‘zbekiston hududi neolit davridan boshlab paleoekologik jarayonlarning barqarorlashuvi, iqlimning qulaylashuvi, daryo vodiylarining mahsuldorligi tufayli ilk dehqonchilik madaniyatlari uchun eng muhim o‘choqlardan biriga aylangan. Jarqo‘ton, Sopollitepa, Kaltaminor, Machay kabi arxeologik makonlar bu hududning sivilizatsion markaz sifatidagi qadimgi tarixini tasdiqlaydi. Vaqt o‘tishi bilan aholining makon bo‘yicha joylashuvi tabiiy manzara

xususiyatlariga mos ravishda tarzda shakllanib, daryo vodiylari, tog' etaklari va vohalar eng zich manzilgohlarga aylangan, bu esa keyinchalik shahar madaniyatining shakllanishiga asos yaratgan. O'zbekiston hududida davlatlilik tarixining rivojlanishi ham geografik omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, Parkana (Farg'ona) kabi tarixiy-madaniy viloyatlar tabiiy-geografik landshaftlar ta'siri ostida shakllangan bo'lib, ular ijtimoiy-siyosiy tuzum, xo'jalik shakllari, etnik guruhlar o'ziga xosligini belgilab bergan. So'g'd vohasida savdo va diplomatiya markazlari, Xorazmda sug'orma dehqonchilik va davlat boshqaruvi an'analari, Baqtriyada esa harbiy-siyosiy qudrat bilan sug'orma dehqonchilik sintezi shakllangan. Ana shu hududlarning tabiiy resurslari, suv manbalari, unumdor tuproqlari, transchegaraviy yo'llar ustidan nazorat imkoniyati O'zbekiston hududini qadimdan sivilizatsiyalar chorrahasi sifatida shakllantirgan. Shuningdek, Buyuk Ipak yo'lining chorrahalaridan biri sifatida mamlakatning strategik ahamiyati yanada ortgan.

Antik va ilk o'rta asrlarda O'zbekiston hududidagi shaharlar iqtisodiy-siyosiy hayotning markaziga aylandi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Marv, Toshkent, Farg'ona vodiysi shaharlari keng savdo aloqalari, hunarmandchilik markazlari, diplomatik missiyalar, ilmiy-ma'rifiy maktablar bilan ajralib turdi. Ayniqsa, So'g'd savdogarlari Sharq va G'arbni bog'lab turgan transkontinental savdo tizimida alohida o'rin egallab, karvon yo'llari bo'ylab iqtisodiy madaniyatning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan. Ushbu savdo tarmoqlarining o'tkazuvchanligi esa bevosita geografik omillar — daryo vodiylari, tog' dovonlari, cho'l o'tish imkoniyatlari, manzilgohlarning suvga yaqinligi kabi sharoitlarga bog'liq bo'lgan. Arab xalifaligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Chig'atoy ulusi, Temuriylar va keyinchalik Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari davrida O'zbekiston hududida shaharsozlik madaniyati, sug'orish tizimlari, mudofaa inshootlari, iqtisodiy markazlar geografiyasi yanada takomillashdi. Sug'orish inshootlari – qadimgi kanallar, ariqlar, sardobalar, ko'priklar, shaharlararo yo'llar hududiy rivojlanish jarayonining muhim geografik ko'rsatkichlaridir. Masalan, Zarafshon vohasida sug'orish tarmoqlarining

rivoji Samarqand va Buxoro kabi markazlarning yuksalishiga sabab bo'lgan bo'lsa, Xorazm vohasidagi Amudaryo delta tizimi qadimgi Xorazm davlatining iqtisodiy qudratini ta'minlagan. Farg'ona vodiysi esa tabiiy resurslari, qulay iqlimi va qo'shni hududlarga ochiqqligi sababli qadimdan zich aholi joylashgan hudud sifatida ajralib turgan.

XV–XVI asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda geosiyosiy jarayonlar kuchayib, O'zbekiston hududida etnik shakllanish jarayonlari, iqtisodiy geografiya, hududiy boshqaruv tizimi yanada murakkablashdi. Aholining ko'chmanchi va o'troq qatlamlari o'rtasida iqtisodiy-madaniy almashinuv kuchayib, bu voha shaharlarining madaniy va iqtisodiy rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, uch xonlik davrida (Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi) O'zbekiston hududida davlat chegaralarini belgilash, hududiy boshqaruv, aholining makon bo'yicha joylashuvi, shaharlararo iqtisodiy bog'liqlik yangi bosqichga ko'tarildi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mintaqaga Rossiya imperiyasi kirib kelishi natijasida geopolitik manzara o'zgardi. Bu davrda temir yo'llarning qurilishi, yangi sanoat markazlarining vujudga kelishi, irrigatsiya tizimining qayta tashkil etilishi, demografik o'zgarishlar tarixiy geografiyaning yangi bosqichini belgiladi. Amudaryoning oqim yo'nalishlari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, Farg'ona vodiysining agrar-strategik ahamiyati va yangi shaharlar — Andijon, Namangan, Qo'qon, Toshkentning iqtisodiy markaz sifatida rivojlanishi bu davrning asosiy geografik tendensiyalaridan edi. XX asr boshida sovet davlatchiligi o'rnatilishi natijasida O'zbekiston hududining milliy chegaralari, iqtisodiy rayonlashtirish, sanoat markazlari, qishloq xo'jaligi landshafti tubdan o'zgardi. Sug'oriladigan yerlarning kengaytirilishi, paxta monokulturasini, yirik gidrotexnik inshootlarning barpo etilishi, yangi shaharlar va sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi mamlakat geografiyasini qayta shakllantirdi. Shu bilan birga, ekologik muammolar, xususan, Orol dengizining qurishi, cho'l hududlarining kengayishi, suv resurslarining bosim ostida qolishi tarixiy geografiya tadqiqotlarining muhim mavzusiga aylandi. 1991-yilda mustaqillik e'lon qilinishi O'zbekiston tarixiy geografiyasining yangi bosqichini boshlab berdi. Mustaqil O'zbekistonning hududiy

chegaralari xalqaro huquq asosida mustahkamlandi, davlatning geosiyosiy pozitsiyasi qayta belgilandi, tarixiy-madaniy merosni asrash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar boshlandi. Tarixiy shaharlarni tiklash, arxeologik tadqiqotlarni kuchaytirish, tarixiy obyektlarni pasportlashtirish, yangi milliy xaritalar yaratish, GIS texnologiyalar asosida tarixiy landshaftlarni modellashtirish, "Buyuk Ipak yo'li" merosini qayta tiklash, tarixiy yo'llar va qadimiy manzilgohlarni ilmiy jihatdan qayta o'rganish davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Zamonaviy davrda "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", "Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlari", "Milliy arxeologiya markazi", "Tarixiy-madaniy meros agentligi" faoliyati O'zbekiston tarixiy geografiyasini yangi ilmiy bosqichga ko'tardi. Shu tariqa, O'zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi — bu tabiiy landshaftlar, daryo vodiylari, tog' va cho'l hududlari, sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi, shaharlar va ichki-iqtisodiy markazlarning rivoji, transchegaraviy savdo yo'llari, etnik jarayonlar, demografik dinamikalar, ekologik muammolar, davlat hududiy tarkibining tarixiy shakllanishi va zamonaviy geosiyosiy jarayonlarning uzviy tahlilini o'z ichiga olgan kompleks ilmiy sohadir. Mazkur tarixiy-geografik jarayonlarning ko'lamdor tahlili O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o'rnini, milliy-madaniy merosining chuqurligini, makon va vaqt bo'yicha taraqqiyotning murakkabligini ilmiy asoslash imkonini beradi.

O'zbekiston hududining tarixiy geografiyasini o'rganishda antropogen landshaftlarning shakllanishi, makon bo'ylab madaniy qatlamlarning ketma-ket yig'ilishi va geografik zonalarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mamlakat hududidagi geografik zonalar — tog' etaklari, vohalar, cho'l hududlari, o'rta daryo vodiylari, tog'li o'lkalarning iqlimiy farqlari tarix davomida aholi turmush tarzining differentsiallashtiruviga, xo'jalik faoliyatining shakllariga, shaharsozlik madaniyati va migratsiya yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, qadimdan tog' hududlarida chorvachilik, vodiylarda dehqonchilik, vohalarda hunarmandchilik markazlarining shakllanishi iqtisodiy geografiyaning hududiy mutanosibligini yuzaga keltirgan. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy tizimlarning barqarorligi, davlatlararo raqobat, sug'orish

tizimlari ustidan nazorat va savdo yo'llari xavfsizligi kabi omillarga ham bevosita ta'sir qilgan. Shu tariqa, geografik makon insoniyat sivilizatsiyasining asosiy poydevorlaridan biri bo'lib, O'zbekiston hududida ham tarixiy jarayonlarning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Masalan, Amudaryo va Sirdaryoning tabiiy o'zgarishlari, daryo o'zanlarining siljishi, qadimgi sug'orish tarmoqlarining tiklanishi yoki yemirilishi ko'plab shahar va qishloqlarning taqdirini belgilagan. Xorazm vohasidagi qadimgi kanallar tizimi — Ko'kcha, Guldursun, Oqchadaryo yo'nalishlari, ularning o'zgarishi natijasida turli davrlarda iqtisodiy markazlar o'zgargan. Zarafshon vohasida esa Samarqand va Buxoro o'rtasidagi suv resurslari uchun kurash asrlar davomida hududiy siyosiy raqobatning asosiy manbalaridan biri bo'lgan. Farg'ona vodiysi daryo sistemasining ko'pligi, unumdor tuproqlari, tabiiy himoyalangan geografik qobig'i tufayli hamisha strategik makon sifatida e'tirof etilgan, bu hudud turli siyosiy kuchlarning manfaatlari to'qnashgan nuqtalardan biri bo'lib kelgan. Tarixiy geografiyaning yana bir muhim omili — etnik guruhlar shakllanishi jarayonidir. O'zbekiston hududi qadimdan etnik, madaniy va xo'jalik jihatdan turli guruhlar yashagan makon bo'lib, ularning aralashuvi, migratsiyasi va joylashuv dinamikasi zamonaviy etnik xaritaning shakllanishiga zamin yaratgan. Sak-massagetlar, baqtriylar, so'g'diylar, xorazmliklar, kushonlar, turk qabilalari, arablar, mo'g'ullar, keyinchalik esa o'zbek qabilalarining kelib qo'shilishi mamlakatning ko'p qatlamli etnik tuzilmasini vujudga keltirdi. Bu jarayonlar har doim geografik omillar — suv resurslari, yaylovlar, o'tish yo'llari, tog' dovonlari, voha markazlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Etnik shakllanishning geografik omillarga bog'liqligi O'zbekiston tarixini chuqur ilmiy tahlil qilish imkonini beradi. O'zbekiston tarixiy geografiyasini o'rganishda shaharlarning tarixiy morfologiyasi ham alohida tadqiqot yo'nalishidir. Samarqandning Afrosiyob qismi, Buxoroning Ark va Shahrison hududi, Toshkentning Shosh va Choch bosqichlari, Xivaning Ichonqal'a majmuasi, Termizning Eski Termiz maydoni — bularning barchasi shaharning geografik sharoitlar asosida bosqichma-bosqich kengayganini ko'rsatadi. Har bir shahar vodiylar, daryo, yo'l kesishmasi yoki strategik balandlik atrofida joylashgan bo'lib, makonning tabiiy xususiyatlari shahar

tuzilmasini belgilagan. Masalan, Buxoroda qadimiy sugʻorish tizimlari shahar atrofi landshaftining shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan boʻlsa, Samarqandning Yerqoʻrgʻon va Afrosiyob bosqichlari davlatlilik anʼanalarining geografik asosini aks ettiradi. Oʻzbekiston tarixiy geografiyasining muhim tarkibiy qismi — transkontinental savdo yoʻllarining oʻtgan hududlarini tiklashdir. Buyuk Ipak yoʻli orqali oʻtgan karvon yoʻllari mamlakatning iqtisodiy geografiyasini shakllantirgan, shaharlar rivojiga turtki bergan. Samarqandning Registon maydoni atrofida shakllangan iqtisodiy markazlar, Buxoroning Poyi Kalon atrofi, Xivaning Polvon darvozasi yaqinidagi savdo rastalari, Toshkentning Chorsu bozori — bularning barchasi geografik sharoitlar bilan bogʻliq boʻlgan savdo tizimining tarixiy merosidir. Karvon yoʻllarining aniq marshrutlari — togʻ dovonlari, daryo kechuvlari, quduqlar tizimi orqali belgilangan boʻlib, geografik landshaft savdo harakatini cheklab yoki ragʻbatlantirib kelgan. Masalan, Olatov, Qamchiq, Qoʻrqon dovonlari savdo-sotiqning eng muhim strategik nuqtalari boʻlgan. XX asrda Oʻzbekiston tarixiy geografiyasining tubdan oʻzgarishiga sabab boʻlgan omillardan biri irrigatsiya tizimining rekonstruksiya va yangi suv xoʻjaligi hududlarining vujudga kelishidir. Qoraqalpogʻiston hududida Amu–Buxoro, Qarshi va Zarafshon kanallari, Fargʻona vodiysida katta gidrotexnik inshootlar, Andijon, Chorvoq, Qayroqqum suv omborlarining barpo etilishi antropogen landshaftning keskin oʻzgarishiga olib keldi. Bularning barchasi demografik oʻsishga, yangi shaharlarning paydo boʻlishiga, iqtisodiy faoliyatning hududiy qayta taqsimlanishiga xizmat qildi. Ammo shu bilan birga, Orol dengizi inqirozi kabi yirik ekologik falokatlarga sabab boʻldi. Orolning qurishi mintaqadagi tabiiy-geografik sharoitlarni, iqlimni, flora va faunani, aholi salomatligini tubdan oʻzgartirdi, bu esa Oʻzbekiston tarixiy geografiyasining ekologik komponentini oʻta muhim tadqiqot yoʻnalishiga aylantirdi. Mustaqillik yillarida Oʻzbekiston tarixiy geografiyasida yangi konseptual yondashuvlar shakllandi. Zamonaviy kartografiya, raqamli xaritalash, gidrologik monitoring, geoxronologik tahlillar, tarixiy shaharlar morfologiyasini GIS orqali qayta modellashtirish kabi ilmiy usullar joriy qilindi. Bir qator yer nomlarining tarixiy shakllarini tiklash, qadimiy manzilgohlarni aniqlash, oʻrta asr qoʻlyozmalaridagi

geografik tasvirlarni ilmiy kritika asosida tahlil qilish tarixiy makonni qayta tiklashga yordam bermoqda. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”, “Hududlarni kompleks rivojlantirish”, “Tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish dasturlari”, viloyatlarning yangi bosh rejalarini ishlab chiqish jarayonida tarixiy-geografik omillarning chuqur o‘rganilishi davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Bugungi kunda O‘zbekistonning tarixiy geografiyasi nafaqat ilmiy sohaga, balki hududiy rejalashtirish, ekologik xavfsizlik, turizm geografiyasi, madaniy merosni saqlash, arxeologik tadqiqotlar, shaharsozlik strategiyalari va geosiyosiy tahlilga ham asos bo‘layotgani bilan ahamiyatlidir. Tarixiy geografiya hududning evolyutsiyasini, makon va jamiyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirlarni, tarixiy jarayonlarning hududiy logikasini chuqur anglashga imkon beradi. Bu jarayon O‘zbekistonni nafaqat o‘z tarixiy makoni doirasida, balki jahon sivilizatsiyalari tarixida ham muhim geostrategik markazlardan biri sifatida e’tirof etishga ilmiy asos yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi masalalarini yanada chuqurroq tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, hududning tarixiy shakllanish jarayonlari nafaqat tabiiy-geografik omillar, balki ko‘p asrlik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, mafkuraviy va siyosiy omillar bilan uyg‘un holda kechgan. O‘zbekiston hududi doimiy ravishda keng ko‘lamli madaniy aralashuvlar, etnik shakllanishlar, davlatlilik an‘analari va iqtisodiy tizimlarning kesishgan nuqtasi sifatida namoyon bo‘lib kelgan. Xususan, sug‘oriladigan dehqonchilik an‘analari, Amudaryo va Sirdaryoning qadimgi o‘zandi bo‘yicha shakllangan vohalar, tog‘ oldi tekisliklari va cho‘l hududlari o‘rtasidagi iqtisodiy almashinuv jarayonlari birgalikda o‘ziga xos tarixiy makon yaratgan. Bu jarayonlar natijasida hududning tabiiy-geografik tarkibi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning har bir bosqichida muhim funksional rol o‘ynagan. Masalan, o‘troq dehqonchilik hududlari bir necha ming yilliklar davomida urbanizatsiya jarayonining markazlari bo‘lsa, chorvachilik mintaqalari ko‘chmanchi qabilalar harakati, savdo yo‘llari xavfsizligi va mintaqaviy integratsiyaning muhim tayanchi bo‘lib xizmat qilgan. Tarixiy geografiya nuqtayi nazaridan O‘zbekiston hududi bo‘ylab qadimgi sug‘orish inshootlarining qurilishi, voha markazlarining kengayishi va yangi

yerlarning o'zlashtirilishi nafaqat iqtisodiy taraqqiyotga, balki etnik va madaniy tarkibning o'zgarishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi Baqtriya, Sog'diyona, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida shakllangan dehqonchilik madaniyati murakkab sug'orish tizimlari orqali nafaqat mintaqaning bugungi iqtisodiy-madaniy qiyofasining poydevorini yaratgan, balki O'zbekistonning hozirgi hududiy tuzilmasining tarixiy asoslarini ham belgilab bergan. Bu jarayonlar davomida moddiy va ma'naviy madaniyat yodgorliklari, shaharsozlik tizimlari, me'moriy maktablar, diniy markazlar va ilmiy-ma'rifiy o'choqlar shakllangan bo'lib, ularning har biri hududning tarixiy geografiyasida mustahkam iz qoldirgan. Yana bir muhim jihat shuki, O'zbekiston geografik joylashuvining o'ziga xosligi – ya'ni Osiyo materigining ichki qismida, qadimgi Sharq va G'arb tsivilizatsiyalarini bog'lovchi strategik yo'llar chorrahasida joylashgani – davlatning iqtisodiy va madaniy rivojlanishida hal qiluvchi omil bo'lgan. Buyuk Ipak yo'lining o'tishi, savdo karvonlari oqimi, xalqaro diplomatik aloqalar, turli xalqlarning mintaqadan o'tib ketishi yoki shu yerda yashab qolishi O'zbekiston tarixiy geografiyasida ko'p qatlamli madaniy landshaft shakllanishiga sabab bo'lgan. Bu jarayonlar natijasida hududda ko'plab tarixiy shaharlar – Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Shahrisabz, Toshkent, Qo'qon – nafaqat iqtisodiy, balki ilmiy, diniy va siyosiy markaz sifatida shakllangan. Ushbu shaharlar geografik joylashuvi bilan bevosita bog'liq tarzda o'ziga xos madaniy hududlarni vujudga keltirgan bo'lib, ular mintaqaviy taraqqiyotning asosiy drayverlari sifatida maydonga chiqqan. Yaqin tarixiy davrlarni tahlil qilganda ham O'zbekiston tarixiy geografiyasining uzluksiz evolyutsiyasini kuzatish mumkin. Chor Rossiyasi mustamlakachiligi, keyinchalik sovet boshqaruv tizimining joriy qilinishi va ma'muriy-hududiy bo'linmalarni qayta-qayta o'zgartirish jarayonlari mamlakatning hozirgi hududiy tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Sug'oriladigan yerlarning kengaytirilishi, sanoat markazlarining qurilishi, yangi temir yo'llar va avtomobil yo'llarining barpo etilishi, ko'chmanchi aholi punktlarining o'troqlashtirilishi kabi omillar geografik makonning yangicha shakllanishiga olib kelgan. Bu jarayonlar iqtisodiy rayonlar, agroiklim zonalari, tabiiy resurslar taqsimoti va ekologik

muammolarning paydo bo'lishiga ham sabab bo'lgan. Ayniqsa Aral dengizi fojiasi mintaqaning ekologik geografiyasida keskin o'zgarishlar yasab, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga chuqur ta'sir ko'rsatgan. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng tarixiy geografiyani zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qayta baholash jarayoni boshlandi. Hududiy rivojlanish strategiyalari, yangi iqtisodiy rayonlashtirish konsepsiyalari, transport-logistika infratuzilmasining takomillashtirilishi, ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha davlat siyosati hamda milliy merosni qayta tiklash tashabbuslari tarixiy geografiyaning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytirdi. O'zbekistonning mintaqaviy integratsiya jarayonlaridagi faolligi, "Markaziy Osiyo umumiy uy" g'oyasining ilgari surilishi, transchegaraviy transport yo'laklarining rivojlantirilishi va yangi geopolitik aloqalarning mustahkamlanishi hududning tarixiy-geografik salohiyatini yangi bosqichga ko'tarmoqda. Shu bilan birga, davlat tomonidan qabul qilinayotgan tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish, arxeologik tadqiqotlarni kengaytirish, madaniy landshaftlarni inventarizatsiya qilish va ularni xalqaro miqyosda targ'ib etish bo'yicha qarorlar ham mintaqaning tarixiy geografiyasini ilmiy asoslashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Yuqoridagi omillarning barchasi O'zbekiston tarixiy geografiyasining murakkab, ko'p qatlamli va davriy xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni, geografik makonning shakllanishi faqat tabiiy muhit sharoitlari bilan emas, balki ming yillar davomida davom etgan siyosiy tizimlar, iqtisodiy model va madaniy jarayonlar bilan ham uzviy ravishda bog'liq bo'lib kelgan. Bugungi rivojlanish strategiyalari esa tarixiy makonning ushbu murakkab qatlamlarini chuqur o'rganish, ularni ilmiy asosda qayta baholash va zamonaviy davlat boshqaruvi tizimiga uyg'unlashtirish orqali yangi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy bosqichlarga poydevor yaratmoqda.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi bo'yicha amalga oshirilgan ushbu ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mamlakat hududining shakllanishi murakkab, ko'p qatlamli tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, tabiiy-geografik sharoitlar, etnik

jarayonlar, iqtisodiy faoliyat turlari, davlatlilik an'analari va madaniy meros uyg'unligida rivojlangan. O'zbekistonning Amudaryo va Sirdaryo havzalari kabi qulay tabiiy-landshaft hududlarida dastlabki dehqonchilik markazlarining shakllanishi, qadimgi sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi, transregional savdo yo'llarining o'tishi va katta urbanizatsiya markazlarining vujudga kelishi hudud tarixiy geografiyasining bosh omillaridan biri bo'lgan. Aynan shu jarayonlar natijasida O'zbekiston hududi Sharq va G'arb, Shimol va Janub o'rtasidagi madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalarning yirik markazi sifatida maydonga chiqqan. Tarixiy geografiya mintaqaning davlatlilik taraqqiyotini ham chuqur aks ettiradi. Baqtriya, Sog'diyona, Xorazm kabi qadimgi davlatlar, ilk o'rta asrlardagi turkiy sulolalar, Temuriylar davlati, keyinchalik Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarining shakllanishi O'zbekiston hududiy tuzilishi va madaniy landshaftining rivojida muhim bosqich bo'lgan. Ushbu siyosiy tuzilmalar geografik makonning imkoniyatlari, savdo yo'llari, tabiiy resurslar, harbiy-strategik hududlar va demografik omillarga tayanib shakllangan. Sovet davrida ma'muriy-hududiy bo'linmalarni qayta tizimlashtirish, irrigatsiya tizimlarini kengaytirish, yangi sanoat markazlarini barpo etish, transport-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish O'zbekiston geografik makoniga tub o'zgarishlar kiritdi. Shu bilan birga, ekologik falokatlar, xususan, Aral dengizining qurishi mintaqaning ekologik geografiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatib, bugungi ekogeografik siyosatning shakllanishiga sabab bo'ldi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonning tarixiy geografiyasiga yangicha ilmiy va amaliy yondashuvlar paydo bo'lib, davlat tomonidan qabul qilingan Farmon va Qarorlar hududiy rivojlanish strategiyalarini belgilashda muhim normativ asos bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, milliy hududiy identifikatsiya, tarixiy merosni tiklash, turizm salohiyatini oshirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash, transport-logistika tizimlarini modernizatsiya qilish, shaharsozlikning zamonaviy modelini joriy etish kabi jarayonlar O'zbekiston tarixiy geografiyasini bugungi kunda ham faol ravishda shakllantirib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi nafaqat o'tmishning hududiy tuzilishi va makoniy jarayonlarini aks ettiradi, balki mamlakatning kelajakdagi

rivojlanish strategiyalarini belgilashda ham muhim ilmiy-amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tarixiy-geografik merosni chuqur o‘rganish, milliy hududiy o‘zlikni anglash va zamonaviy geografik siyosatni ilmiy asoslash O‘zbekistonning barqaror rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni: “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori: “Tarixiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarori: “Hududlarni kompleks rivojlantirish konsepsiyasi”.
5. Barthold, V.V. *Turkestan in the Age of the Mongols*.
6. Tolstov, S.P. *Drevniy Khorezm*. Moskva.
7. Asqarov A. *O‘zbekistonning qadimgi tarixi*. Toshkent.
8. Qayumov A., Jo‘rayev Y. *O‘zbekiston tarixiy geografiyasi asoslari*.
9. Sagdullayev A., Mirziyoyeva Z. *Markaziy Osiyo qadimgi sivilizatsiyalari*.
10. UNESCO. *Central Asian Cultural Heritage Reports*.
11. Abdullayev X. *O‘zbekistonning tabiiy geografiyasi*.
12. Rahmonov D. *Ijtimoiy-iqtisodiy geografiya asoslari*.
13. Mirziyoyev Sh.M. *Asarlar to‘plami*. (Turli jildlar).
14. Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlarining tarixiy-arxeologik tadqiqot materiallari.
15. “O‘zbekiston geografiya jurnali” – ilmiy maqolalar to‘plami.